

РОЛЬ МУЗЕЇВ

У КУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРИ УКРАЇНИ
Й СВІТУ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСНА РАДА
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

РОЛЬ МУЗЕЇВ У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ Й СВІТУ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З ПРОБЛЕМ
МУЗЕЄЗНАВСТВА, ПРИСВЯЧЕНОЇ 160-РІЧЧЮ
ЗАСНУВАННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

ВИПУСК 11

Дніпропетровськ
АРТ-ПРЕС
2009

УДК 908 (477.63)(069)
ББК 26.89 (4Укр-4Дні)
Р 68

УПОРЯДНИК
В. М. Бекетова

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: **Н. І. Капустіна** (голова редакційної колегії), директор Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, заслужений працівник культури України; **В. М. Бекетова** – заступник директора з наукової роботи Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, кандидат історичних наук; **Н. М. Буланова** – директор музею історії м. Дніпродзержинська, кандидат історичних наук; **М. В. Рошко**, учений секретар Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького; **Ю. М. Малієнко**, провідний художник-дизайнер Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького

РЕЦЕНЗЕНТИ: **Л. І. Зеленська**, доктор педагогічних наук, професор, професор Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара; **Г. І. Шаповалов**, доктор історичних наук, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Р 68 **Роль музеїв** у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. (Збірник матеріалів загальноукраїнської наукової конференції з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Випуск 11. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. – 608 с.

ISBN 978-966-348-196-8

У збірнику зібрано матеріали доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 160-річчю Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького, в яких висвітлюються питання історії музейної справи, нагальні музеєзнавчі проблеми з усіх напрямків діяльності музеїв в Україні та Дніпропетровській області. Видання буде корисним для музейних працівників, науковців, аспірантів та студентів гуманітарних вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться розвитком музейної справи в Україні й світі.

УДК 908 (477.63)(069)
ББК 26.89 (4Укр-4Дні)

ISBN 978-966-348-196-8

© Дніпропетровський історичний музей
ім. Д. І. Яворницького, 2009

**РОЗДІЛ IV. ЕКСПОЗИЦІЙНІ ТА ВИСТАВОЧНІ ПРОБЛЕМИ У
МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ**

КОПИЛОВА С.В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТВОРЕННЯ
НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ МУЗЕЙНО-ЕКСПОЗИЦІЙНОГО ОБ'ЄКТУ «КУРІНЬ»
В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОМПЛЕКСІ «ЗАПОРІЗЬКА СІЧ» 369

ЛАЗЕБНИК В.І.

В ПОШУКАХ МУЗЕЙНОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ІСТОРИЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ЕПОХИ МОДЕРНІСТСЬКИХ ПРОЦЕСІВ
(ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) 373

МАРТИНОВА С.М.

ПОСТАНОВКА І ВИРІШЕННЯ ЗАСОБАМИ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ
ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ З ІСТОРИЇ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ПРИДНІПРОВ'Я (НА ПРИКЛАДІ ВИСТАВКИ
«СВОБОДА БУТИ І СВОБОДА ГОВОРИТЬ», (2008) 386

ПРУШАК Т.В.

ПРОБЛЕМА ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ МІСЬКОЇ
УПРАВИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 РР.
У ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЇ І РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ 391

ЄЛІНОВ І.М.

ВИСТАВКОВА РОБОТА НАРОДНОГО МУЗЕЮ ІСТОРИЇ ІМ. О.М. ПОЛЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ПІРНИЧОГО УНІВЕРСИТЕТУ 395

СТРЕЛЬНИК М.О.

ТЕМАТИЧНА АРХЕОЛОГІЧНА ВИСТАВКА: СПЕЦИФІКА
ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ 397

**РОЗДІЛ V. НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА, ЕВРИСТИЧНІ
МОЖЛИВОСТІ ЗІБРАННЯ МУЗЕЇВ**

ЧУРИЛОВА Л.Н.

КАМЕННАЯ СТАТУЯ ПЕРВЫХ ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ
ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЮ 403

ЧЕРГІК Н.Ю.

ТЕХНІКА ПИСЬМА ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПИСАРСЬКОЇ СПРАВИ
У ХVІІ-ХVІІІ СТ. 406

ТИТОВА І.С.

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ:
ДИСКУСІЇ ЩОДО ПОЛІТИКИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 414

во-вторых, на это указывают особенности иконографии, прикрытые веками глаза, скрещенные на груди руки, «холодность и безжизненность» позы. Р.В. Забашта, кандидат искусствоведческих наук, высказал интересное предположение, что статуя из Висуни может изображать покойника, погребенного по обряду ариан-адептов раннехристианской секты, популярной среди варварских племен Европы и Азии. Ариан хоронили в «стиле» погребенного Иисуса Христа, – в набедренной повязке, со скрещенными на груди руками.

Своеобразие стиля и техники, иконографии и семантики, отсутствие аналогий, несомненные художественные достоинства статуи-гермы из Висуни, – ставят памятник в ряд наиболее замечательных образцов средневековой скульптуры Европы.

Библиография

1. Крылова Л.П. Каменные бабы. Каталог. – Д.: «Промінь», 1976. – 102 с.
2. Археология Украинской ССР. Т. III. – К.: «Наукова думка», 1986. – 673 с.
3. Диллон М., Червик Н.К. Кельтские королевства – СПб. – Евразия. 2002. – 512 с.
4. Кельты в Восточной Европе // Курьер Юнеско. 1976, № 1. – С. 50.
5. Гейонварх К.Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – СПб. – М.: «Культурная инициатива», 2001. – 271 с.
6. Памятники мирового искусства. Искусство этрусков и Древнего Рима. – М.: «Искусство», 1982. – 112 с.

УДК 003.58:686.862.1

ЧЕРГІК Н.Ю.

Національний заповідник «Хортиця»

ТЕХНІКА ПИСЬМА ТА ТЕХНОЛОГІЯ ПИСАРСЬКОЇ СПРАВИ У XVII-XVIII ст.

В статті проаналізовано і порівняно техніку письма пташиним пером, яка прописана підручниками каліграфії та чистописання XVII-XVIII ст., з відображенням писарської справи у книжковій гравюрі XVIII ст., в інших писемних джерелах XVII-XVIII ст., та з сучасними правилами української каліграфії.

Дана стаття присвячена техніці письма та технології писарської справи у XVII-XVIII ст. Мета роботи – знайти відповіді на такі запитання:

- 1) Якою була техніка письма пташиним пером: як слід було тримати перо в руці під час письма, як при цьому треба було тримати корпус тіла?

2) Якою була технологія писарської справи: які пера вважались придатними для письма, як їх готували для роботи?

3) Чи схожі правила письма пташиним пером у XVII-XVIII ст. на сучасні правила письма кульковою ручкою?

Результати дослідження стануть в нагоді при організації одного з провідних і актуальних видів роботи музею – інтерактивних форм спілкування з відвідувачами.

Одним із об'єктів дослідження визначено українську книжкову гравиюру із зображенням персонажів за дією письма, неодмінним атрибутом якої є пташине перо: його тримають у руці, затикають за вухо, пишуть, занурюють у чорнильницю, заточують ножом, оближують, або перо просто лежить на столі поруч із іншими предметами. Перед усім зазначимо, що хоча автори цих творів зображували старозавітних персонажів, або діячів раннього християнського періоду, вони оснастили своїх героїв предметами XVII-XVIII ст. Тому, вважаємо можливим використати ці пам'ятки для визначення зовнішніх ознак пер, а також для виявлення відповідності або наближеності цих зображень до реальної практики писарів у XVII-XVIII ст., а саме: як писарі розміщали матеріали для письма, що використовували в якості опори, під яким кутом площини розташовували папери, і як від цього залежали прийоми роботи писаря – положення кисті, пальців, пліч, спини?

Ще одним, не менш важливим джерелом, для вивчення технології писарської справи у XVII-XVIII ст. є підручники з каліграфії та чистописання вказаного періоду. Ми залучимо посилання на російські, французькі та німецькі твори, але зауважимо, що ці джерела мають розбіжності відносно того, які ж пера вважались придатними для письма. Так, згідно із порадами «Азбуки російского чистописания, расположенной на французский манер» (1789 р.) зручними для письма вважались пера з лівого крила птаха, а саме «от краю второе, третье и четвёртое перо: из правого же крыла не столь сручны» [10, с. 21]. Така ж рекомендація міститься у французькому посібнику 1763 року каліграфа М. Паллафона [13, с. 52-55]. В протигагу цьому, «Пропись, показывающая красоту російского письма, изданная в Москве иждивением Х. Ридигера та Хр. Клаудия» (1796 р.) рекомендує використовувати пера правого крила: «Перо способное признается къ писму изъ правого гусянаго крыла» [10, рис. 8а].

Проведений нами експеримент показав, що зручніше тримати в руці перо з лівого крила птаха. Пояснюється це тим, що маховим перам, а саме такими є «от краю второе, третье и четвёртое перо», притаманна яскраво виражена асиметрія: передня сторона оперення («опахала») вужча за задню [9, с. 23-25]. Таким чином, якщо в правій руці тримати перо з правого крила, то широкий бік опахала мимоволі пропелером вивертає перо від писаря. Тримати таке перо незручно: в процесі

писання хочеться перо розвернути «на себе», та опахало все одно уводять його так, що стрижень стирчить в око писарю. Якщо тримати перо з лівого крила, то біля великого пальця кисті буде вузька половинка опахала. Перо плавно направлено до плеча, не вивертається, лежить, як сказали б в давнину, «по руці» [16; 17]. Для досягнення такого ефекту важливу роль грала ще одна особливість махових пер – вигин стрижня: верхній край пер тонкий і вигнутий, а нижній – потовщений і майже без вигину. Форма прямого нижнього краю також мала значення. Так, у махових пер стрижень в нижній частині ствола («очин») не круглий, а сплющений (ограничений) з боків, завдяки чому його зручно зажати між пальцями. До речі, сучасні правила каліграфії також рекомендують обирати ручку не круглу, а з 6-8 продовжними гранями «для зручності тримання у руці» [5, с. 37].

Свіжі пера, які щойно випали з крила, занадто гнучкі, тому їм треба було дати час підсохнути і затвердіти. З цією метою пера або сушили кілька місяців під сонцем, або зміцнювали, змочивши у воді і підігрівши на розігрітому піску ($t=60^{\circ}$). Після таких процедур тонка жирна плівка поверхні пера та серцевинка стрижня легко видалялися, перетворюючи перо на полу трубочку [10, рис. 8а; 15].

Тепер можна було приступати до заточування пера. Далі цитуємо інструкцію із підручника Х. Рідигера та Хр. Клаудія: «... кое (перо) размоча въ горячей воде чинить такимъ образомъ: сърезать его бока со обѣихъ стороннамъ цыркульно изъ чего и произойдутъ два равныя острия. Изъ которыхъ задняя часть сръзывается долой а на переднѣи просъкается по самой срединѣ его разкепъ (розріз, розціп). Потомъ положи на ноть лъвой руки болшаго палца подсъкается тот острый кончикъ пера попроизволению въкосъ или прямо какъ видно во литерѣ Д...» [10, рис. 8а]. Паллафон М. рекомендує з самого початку зробити проріз для витікання чорнил, а подальшу роботу вести так, що ця щілина була чітко посередині, в цілому ж схема заточення пера така ж, як і у Х. Рідигера та Хр. Клаудія [13, с. 52-55].

Зупинимось детальніше на завершальному відсіченні кінчика. Вище наведена цитата з підручника Х. Рідигера та Хр. Клаудія пропонує робити прямий або навскісний зріз. Чим пояснювався вибір напрямлення зрізу? Відповідь знаходимо у німецьких посібниках XVI-XVII ст. Німецькі каліграфи радили володарям почерку з правим нахилом писати пером зі зрізом зробленим навскіс праворуч. Тим, хто пише літери нахиляючи їх ліворуч, заточення пера рекомендували завершати скісним зрізом наліво. Якщо людина виводила літери строго вертикально, перо можна зрізати прямо (горизонтально). Тож, треба було враховувати звички і уподобання писаря. Важливу роль при виборі напрямлення завершального зрізу відігравав також характер документа. Наприклад, широкий косий зріз дозволяв виписати красиві літери з плавним пере-

ходом від тонких «волосяних» ліній (з опорою на тонкий кінчик навскісного зрізу) до широких «жирних» ліній (з опорою на всю ширину навскісного або прямого зрізу) [12, с. 304; 13, с. 314-315].

Який би вид кінчика пера не обрав писар, його треба було зробити максимально охайно. Ворсинки в розщепі були не допустимі. Наприклад, О.А.Аракчєєв, відомий російський державний діяч рубежу XVIII-XIX ст., за перо заточене «з борідкою» (з ворсинками) призначав підлеглим покарання в п'ять різок [15]. Проблеми з розщепом виникали не тільки під час заточення, а й в процесі письма, через те, що натискування розширювало і розшаровувало розщіп. Таке перо ставало непридатним для роботи, тому завершальне відсічення кінчика доводилось неодноразово повторювати. Автори підручників в такому випадку рекомендували наново заточити перо: «Ащ ли раздвоится, срежь весь розщип и учини новой» [15].

На практиці ж писарі для подовження терміну використання пера натирали кінчик воском або облизували. Наприклад, один із середньовічних руських писарів, в якості проби пера записав те, що завжди робив перед тим, як приступити до роботи: «покушаю пера и чернил, добро ли будет перо се» [15]. Таке куштування пера та чорнил було неприпустимим не тільки у виховально-естетичному аспекті, а й суто фізіологічному. Наприклад, датські вчені, провівши дослідження кістяків середньовічних писарів, довели, що більшість із них померли у молодому віці, ледве доживши до 30 років. Увагу вчених привернули загадкові ушкодження на черепах, дуже схожі за своїм виглядом на зміни, що викликаються проказою. Інші ж ознаки цієї страшної хвороби не проглядались. На справжнього «вбивцю» вказав детальний хімічний аналіз рештків. Виявилось, що це ртуть. Справа в тім, що середньовічні чорнила виготовлялися на основі з'єднань із цим небезпечним рідким металом. Вдихаючи пари ртуті, писар повільно псував своє здоров'я, та варто було йому облизати перо або пальці, забруднені чорнилом, – прихід смерті пришвидшувався [14]. На Україні популярними були так звані «залізо-галові» чорнила, які виготовляли іншим небезпечним з'єднанням. Наприклад, у «Въдомості Олександрівської міської ратуші за вересень 1818 року» серед витрат на утримання службовців та купівлю канцелярських товарів зазначено: «орешков чернильных – 1 фунт по 2 руб. 50 коп., купоросу по 60 коп.» [8, с. 371]. Як бачимо, одним із інгредієнтів таких чорнил були «гали» – кулькоподібні, хворобливі нарости на листочках дуба, так звані «дубові горішки» (не плутати з жолудями). Другим важливим елементом галових чорнил був сульфат заліза, відомий також як купорос, залізний купорос, а в народі прозваний через отруйність «сіллю смерті» [7, с. 91-92; 10, с. 15].

Очевидно, навіть знаючи про небезпеку, писарі намагалися рідше перериватися на оновлення очину пера, і все ж таки облизували його,

або перевертали на бік. Подібні відхилення від правил чистописання відображались на зміні почерку і зовнішньому вигляді написаного тексту. Тому, якщо робота була об'ємною і потребувала особливої охайності, писар начищав заздалегідь декілька пер. Персонажів, з двома-трьома перами ми бачимо в українській книжковій гравюрі: фронтиспис «Євангеліст Лука» з «Апостола», Львів, 1574 р., І. Федоров; фронтиспис «Євангеліст Марко» з «Нового завіту», Київ, 1727 р., Георгій; фронтиспис «Йоанн Дамаскін» з «Октоїха», Почаїв, 1768 р., Й. Гочемський [4, с. 69; 214; 247]. Можливо, це заздалегідь підготовлені пера, уже списані пера, або пера для кількох кольорів чорнил. В зв'язку із цим додамо цікаву інформацію для порівняння: наприклад, головний герой «Записок сумасшедшего» М. Гоголя начистив своєму директору 24 пера, оскільки той «очень любил, чтобы стояло побольше перьев» [3, с. 514]; а за свідченням студента XII ст. з містечка Тильбюрі, із будинку Томаса Бекета, клерку, який писав під диктовку, доводилось так часто заточувати перо, що одному чиновнику на день необхідно було від 60 до 100 пер [16].

Правильно обравши перо, підготувавши його до роботи, можна було приступати й до самого письма. Але і тут необхідні були певні навички. Декотрі лінії, наприклад, зверху – наліво – донизу та знизу – праворуч – вгору, давались нелегко. Для засвоєння звички правильно тримати перо вчителі XVIII-XIX ст. застосовували такі прийоми, як прив'язування пальців до стрижня пера, підтягування їх ременем до кисті руки, або розміщення булавки внизу пера, щоб пальці учня не спускались нижче необхідного рівня [10, с. 21]. До речі, педагоги нашого часу також рекомендують обирати такі ручки для письма, які б запобігали сповзанню вказівного пальця: «бажано, щоб нижня частина ручки на висоті 10-15 мм від краю мала тонкі поперечні насічки, які запобігатимуть сповзанню пальців вниз..., на відстані 10 мм треба мати одну грубішу (до 1 мм) поперечну насічку, за допомогою якої можна було б контролювати положення вказівного пальця під час писання [5, с. 37-38].

Як же слід було тримати перо в руці? В інструкції «О расположении руки и держании пера» Х. Рідигера та Хр. Клаудія сказано наступне: «Перо должно держать тремя перстами, а другие два внизу несколько къ ладонь должнь быть пригнуть, которыми поддерживается кисть, и служит къ движению оной; по мърь как писать станешь. Его надлежит присаживать большимъ пальцомъ къ ногтю средняго, а указательному лежать на перъ такъ, чтобъ былъ несколько впереди большаго и позади средняго пальца» [10, рис. 8]. Даний текст супроводжено ілюстрацією кисті руки з пером: перо підтримується ліворуч-знизу великим пальцем, вказівний лежить на пері зверху трошки вище середнього пальця, який лежить на пері, стискаючи його зверху-праворуч, безіменний

і вказівний злегка зігнути і притиснути до середнього пальця. Порівняємо це із способом тримання пера, поданим на ілюстрації-зразку французьким каліграфом М. Паллафоном – перо також підтримується ліворуч-знизу великим пальцем, вказівний теж лежить на пері зверху, але вище на фалангу середнього пальця, який стискає перо не зверху-праворуч, а збоку-праворуч, безіменний і вказівний підтягнуті до долоні більш виражено [13, с. 52-55]. Останній спосіб ближчий до сучасних правил тримання ручки під час письма: «Ручку під час письма треба тримати трьома пальцями: великим, вказівним і середнім. Ці три пальці перебувають у злегка зігнутому і спокійному стані... Вказівний палець має лежати на ручці зверху, середній підтримувати її з правого боку, а великий з лівого. Ручку слід тримати не ближче як за 15-20 мм від кінця кульки чи пера (на палець), щоб було видно процес написання. Підмізинний і мізинний пальці трохи підігнуті до долоні. Вони є опорою кисті руки під час писання і мають злегка торкатися паперу та ковзати по ньому...» [5, с. 34-35].

На відміну від офіційних рекомендацій майстрів письма XVIII ст., в українській книжковій гравюрі цього ж періоду ми часто зустрічаємо інші способи тримання пера. Наприклад, на гравюрі Й. Гочемського «Йоанн Дамаскін» до «Октоїха» (Почаїв, 1758 р.) середній палець, безіменний і мізинець сдлаково витягнуті, не зігнути; персонаж фронтиспису «Євангеліст Марк» київського видання «Нового Завіту» 1727 р. навпаки сильно зігнув не тільки безіменний палець і мізинець, а й середній палець, так, що тримає перо лише великим і вказівним пальцями; аналогічно останньому варіанту тримає перо апостол Йоанн з фронтисписа роботи Чернявського М. до «Нового Завіту» 1759 р., тільки вказівний палець не просто лежить на пері, а перекинутий через нього [4, с. 214, 227, 247]. І це ще не всі варіанти. Книжкова гравюра представляє також різні нахили кисті руки: одні персонажі пишуть навісу, інші торкаються зап'ястям паперу, є такі, хто спирається на мізинець і безіменний палець, і такі, хто «завалив» кисть на ребро.

Чим же пояснюються відхилення від норми? Для з'ясування цього питання звернемо увагу на те, якою мала бути поза при письмі? У правилах Х. Рідигера та Хр. Клаудія «О расположении себя къ письму» зазначено: «Корпусъ съ долженъ бытьъ прямо, растояннемъ на ладонь отъ стола, глаза безперестанно обращенные иметь на кончикъ пера, а ноги должны бытьъ прямо протянуть». На рисунку, що супроводжує цю рекомендацію, зображено вчителя і учнів за столом, яки пишуть злегка схилившись над аркушами, що лежать на горизонтальній поверхні, підтримуючи папір за верхній лівий край лівою рукою [10, рис. 8а].

Така ж поза роботи за столом прописна і у французького каліграфа М. Паллафона з зауваженням про те, що «барышня, пишущая француз-

ским письмом, должна обратить внимание на отдаление рук от тела» [13, с. 52-55].

Для порівняння наведемо сучасні вимоги для пози під час письма: «під час писання слід сидіти прямо, не спиратися грудьми на парту, відстань від грудей до столика парти має дорівнювати товщині долоні (3-5 см)... Плечі мають бути на одному (горизонтальному) рівні... Голову треба трохи нахилити вперед так, щоб можна було вільно читати написане, а відстань від очей до парти має дорівнювати 30-35 см... Руки мають лежати так, щоб лікті трохи виступали за край парти, а обидва передпліччя перебували під кутом 45° щодо столика парти. Під час письма мізинець і безіменний (підмізинний) пальці мають згинатися, а кисть руки рухатись в напрямі рядка, а в міру його заповнення повільно і плавно має посуватись і передпліччя. Правою рукою учень пише, а лівою підтримує зошит, щоб він не совався. Кисть правої руки під час писання має бути на рівні середини грудей. Щоб надати стійкості корпусу під час письма, ноги зігнуті в колінах під прямим кутом, слід поставити всією ступнею на підлогу або підніжку. Не слід виставляти ноги далеко вперед чи підгинати під себе, класти ногу на ногу або відсувати вбік, бо при втраті стійкості учень неминуче буде «лягати» грудьми на парту. Ступні ніг не обов'язково стуляти одна до одної: ліву можна трохи висунути вперед» [5, с. 33-34]. Даний опис в цілому збігається із рекомендаціями XVIII ст.

Тож, якби писар не ігнорував цих правил тримання корпусу тіла під час письма, то і перо тримав би як слід. Але на практиці він навряд чи дотримувались прописаного стандарту. Реалістичну манеру сидіння писаря за столом подає Климентій Зиновіїв у вірші «О писарях разных...»:

«Писарское дело хоч то не цепом махать:
Да голову горше цепа тяжко часом вертать...
И на вязы тяжко ест нахляючиса:
И на персы и къ столу опираючиса...
И треба до писания частіх приседания.
И к тому и очима з пильністю глядение...» [6, с. 297].

Мандрівний монах кінця XVII – початку XVIII ст. звернув увагу на те, що робота писаря потребувала терпіння, фізичних зусиль, уваги. За його описом писарю, явно було не до тримання спини прямо.

Відхилення від пропозицій підручників могли спровокувати не тільки втома (в такому випадку корпус тіла завалювали на правий лікоть, або «лягали» на стіл), а й нахил поверхні стола або книги (чим вищій нахил, тим менше кисть торкається паперу, а значить безіменний і мізинець можна випрямити або, навпаки, сильно зігнути, оскільки немає необхідності на них спиратися), та розмір аркуша (чим більший аркуш,

тим далі від себе треба витягувати руку, а значить опора руки йде не на пальці чи кисть, а на лікоть правої руки).

В зв'язку із цим розглянемо ще одну манеру письма «не за правилами», яку демонструє книжкова гравюра – письмо без стола: сидячи, або стоячи! Як в стоячих, так і в сидячих позах виконано припис підручників щодо постановки ніг (ліва нога дещо виставлена наперед). В сидячих позах книги спирають на ліву ногу, за рідким виключенням на камінь чи тумбу, тримаючи їх під нахилом 45-60°: фронтиспис «Євангеліст Марко» з «Нового Завіту», Київ, 1727 р., Георгій; фронтиспис «Апостол Йоан» з «Нового Завіту», Чернігів, 1759 р., М. Чернявський; фронтисписи «Євангеліст Йоан» та «Євангеліст Матфій» до «Євангелія», Почаїв, 1759 р. та «Євангелія», Почаїв, 1768 р., Й. Гочемський; [4, с. 214, 227, 245, 246]. Папір в стоячих позах тримають навісу в лівій руці теж під нахилом, але незначним: фронтиспис «Апостол Йоан» до «Апостола», Київ, 1738 р., Г. Левицький [4, с. 215].

Після правильного заточення пера, розташування його в руці, прийняття зручної пози, писар приступав до писання документів, але тільки після так званої «проби пера». Це могли бути будь-які слова або речення. Для прикладу звернемо увагу на проби пера писарів січової канцелярії Архіву Коша Нової Січі. Дуже часто пробями пера виступають фрази зі змісту документів або прийняті в діловодстві звороти: «По указу ея величества государыни императрицы...» і тому подібні вислови [1, с. 492]. Зустрічаються віршовані форми: «Реестр нам, запорозцямъ козакамъ» [1, с. 359]; математичні обчислення: «1757-70=1687, 7266-7196=70 (виконано в стовпчик)» [1, с. 447]. Трапляються кумедні речення: «У нас горилка полинновая, в москаля – в скринци у бутылочки имеется. Пане Якове, вот горилки нет. Кухарь козакъ куреня Левушковского. Николай» [1, с. 357]; сатиричні малюнки з підписами (карикатури?): «...Явитель (сего)» – поруч намальований собака [1, с. 454]; молитви: «Достойно есть яко воистину ублажити Тя, Богородицу, Присноблаженную и Пренепорочную Матерь Бога нашего. Честнейшую Херувимов и славнейшую без сравнения Серафимов, без истления Бога Слова рождвующую, сущую Богородицу величам...» [2, с. 215]. Якщо проба пера показувала, що перо йде легко, лінії вимальовуються плавно, чорнило стікає рівномірно – писар приступав до чистової роботи.

В цьому короткому екскурсі до світу правил письма XVII-XVIII ст. ми змогли побачити непросту працю писарів, яка за зовнішньою легкістю та простотою приховувала небезпеку для здоров'я, важку фізичну працю, наполегливе тренування у писарському мистецтві, каліграфії та чистописанні. У дещо зміненому вигляді ці правила запозичені сучасними правилами письма.

Бібліографічні посилання

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 1. – К., 1998. – 394 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. – К., 2000. – 746 с.
3. **Гоголь Н.** Записки сумасшедшего // Избранные сочинения в двух томах. Т. 1. – М.: Художественная литература, 1984. – 576 с.
4. **Запаско Я.П.** Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – 310 с.
5. **Кирей І.Ф., Трунова В.А.** Методика викладання каліграфії в початковій школі. – К.: Вища школа, 1994. – 144 с.
6. **Климентій Зіновійв.** Вірші. Приповіді посполиті. – К.: Наукова думка, 1971. – 392 с.
7. **Ковтун Г.** Козацьке чорнило // Вісник Національної Академії наук України, № 1, 2006. – С. 91-92.
8. **Козирев В.К.** Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України. (Друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
9. **Колосов А.М., Лавров Н.П., Михеев А.В.** Биология промыслово-охотничьих птиц СССР. – М.: Высшая школа, 1975. – 320 с.
10. **Рейсер С.А.** Палеография и текстология нового времени. – М.: Просвещение, 1970. – 336 с.: ил.
11. **Таценко Т.Н.** Палеография немецких документов XVI в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. XI. – Л.: Наука, 1979. – С. 286-311.
12. **Таценко Т.Н.** Палеография немецких документов XVII в. // Вспомогательные исторические дисциплины. Т. XII. – Л.: Наука, 1981. – С. 313-334.
13. *Эпоха пера* // Юный техник, №11, 2002, с. 52-55.
14. Інтернет видання: <http://www.osvita.org.ua>
15. Інтернет видання: <http://www.calligraphy.mvk.ru>
16. Інтернет видання: <http://www.web.ceu.hu>. «Production of Books»
17. Інтернет видання: <http://www.ecosystema.ru>

УДК 94 (477) «1648/1654»

ТИТОВА І.С.

Музей історії запорозького козацтва Національного заповідника «Хортиця»

**ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ:
ДИСКУСІЇ ЩОДО ПОЛІТИКИ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ**

Представлено дискусію деяких істориків стосовно державотворчої політики Б. Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни та розглянуто наслідки Зборівського договору.